

PLOTIN

Odiseea sufletului între eternitate și timp

Antonio Dopazo Gallego

CUPRINS

Ulise se întoarce în Ithaca	9
Declinul fertil al culturii clasice.	
Importanța neoplatonismului	10
A doua navigare. Provocarea filosofiei plotiniene	13
Planul lucrării	16
Omul care a sosit din „fabrica zeilor“	19
Ce înseamnă Egiptul pentru Grecia	23
Iminența sfârșitului lumii și înțelepciunea ca refugiu	26
De la Alexandria la Roma. Plotin intră în scenă ca gânditor	28
<i>Fuziunea iudeo-alexandrină a lui Filon</i>	29
Despre doctrina lui Plotin. O iubire imposibilă cu filosofia clasică	34
Sosirea lui Porfirios și stilul didactic al școlii	36
<i>Enneadele sau 54 de iluminări filosofice</i>	38
<i>Biblioteca din Alexandria</i>	40
Dimensiunea umană și sfârșitul lui Plotin	41
<i>Alți neoplatonicieni celebri</i>	43
O nouă epocă, noi probleme.	
Plotin și unicitatea secolului al III-lea	45
Câteva cuvinte despre filosofia lui Platon	
și răsturnarea plotiniană	47
„Rectificările“ aduse lui Aristotel și Platon	54

Mitul dialecticii și dialectica mitului	59
<i>Platonism mijlociu și neopitagorism</i>	60
<i>Stoicii. Focul rațiunii</i>	61
<i>Epicureii. Un naturalism filosofic</i>	62
Provocările noii înțelepciuni	64
Procesia: totul emană din Unu	69
Cele cinci legi ale procesiei	70
<i>Să creezi fără a ieși din casă. Unul</i>	76
<i>Luminism și artă bizantină</i>	81
<i>Câmpia Adevărului. Intelectul</i>	82
<i>Explorator îndrăzneț. Sufletul</i>	86
<i>Gnosticiei și demiurgul nebun</i>	89
<i>Oglinda lui Dionysos. Materia</i>	93
<i>Mitul lui Dionysos</i>	96
Convertirea: „clipa“ extaziată în „eternitate“	99
Plotin ca prim filosof al individului	100
Problema timpului la Plotin	104
Providență și libertate. Evadarea din Destin	108
„Fii Ulise, nu Narcis.“	
Cele trei etape ale întoarcerii acasă	111
„Pe munții nebuniei.“ Misticismul lui Plotin	
și concepția lui intensivă despre clipă	116
Plotin ca amurg și zori	121
<i>Dezbateri medievale despre cauzalitatea divină</i>	123
<i>Opere principale</i>	129
<i>Cronologie</i>	133
<i>Indice de nume și de concepte</i>	139

Ulise se întoarce în Ithaca

Să ne imaginăm următoarea scenă. După numeroase peripeții, un erou s-a întors acasă. Este un marinar legendar, un războinic de temut și un lider admirat. A străbătut lumea în lung și-n lat, înfruntând toate vitregiile pe care i le-au rezervat zeii nestatornici din Antichitate, în proverbiala lor cruzime. În cele din urmă, după ce a trecut toate încercările, și-a câștigat dreptul să se întoarcă în Ithaca, patria lui, ca un fiu risipitor, de stirpe aleasă, chemat doar pentru a-i aminti poporului grec cine este, de unde se trage și cum anume va locui pământul. Cu toate acestea, când serbările amuțesc și poeții își încheie cântările, protagonistul, Ulise, rămâne singur în penumbră și înfruntă adevărul teribil, un adevăr anticipat de sentimentul de înstrăinare care l-a însoțit încă de la sosire: *aceasta nu este adevărata lui casă*. În clipa aceea fatidică, parcă drept răspuns la deznădejdea care-l încearcă, razele de lumină prevestesc un soare maiestuos, iar eroul înțelege că tocmai i s-a deschis în fața ochilor un nou orizont.

Nu am fi foarte departe de a înțelege spiritul filosofiei lui Plotin dacă ne-am imagina-o condensată în imaginea descrisă.

Este o filosofie în care culminează criza spirituală profundă în care au plonjat grecii începând cu perioada elenistică (sfârșitul secolului al IV-lea–secolul I î.Hr.), o derivă care coincide cu declinul politic al Greciei, începutul Imperiului Roman, separarea școlilor filosofice și pătrunderea treptată a creștinismului. În sensul acesta, metaforic vorbind, opera lui Plotin reprezintă începutul straniei *day after* a sosirii lui Ulise în Ithaca. Este vorba, dacă vreți, despre o linie argumentativă alternativă celei în care eroul trăiește fericit pentru totdeauna, iar grecii prosperă ca imperiu hegemonic al lumii antice. O urmare decadentă, fără îndoială, pe care Homer nu a cântat-o niciodată și care cu siguranță i s-ar fi părut o pervertire a poemului lui epic, dar care indică, în definitiv, deriva *reală* și treptată a lumii clasice.

Declinul fertil al culturii clasice. Importanța neoplatonismului

Născut la începutul secolului al III-lea d.Hr., Plotin aproape că nu mai reușește să regăsească splendoarea clasică a *polis*-ului pe care o trăiseră Platon și Aristotel cu opt secole înainte. În lumea vastă și complexă care i se înfățișează, centrul culturii nu mai este Atena, ci Alexandria, în nordul Egiptului, iar epicentrul puterii politice s-a mutat la Roma, în timp ce Grecia este doar o provincie periferică a acesteia. Plotin este un grec târziu și crepuscular, conștient că lumea lui a ajuns la sfârșit. Totuși, pentru noi reprezintă și începutul unui lucru mareț. Filosofia lui este considerată începutul așa-numitului „neoplatonism” (datat de obicei între secolele III–VI), un curent chemat să joace un rol important în istoria Occidentului. Dacă este considerat dintr-un punct de vedere mai larg, neoplatonismul se caracterizează,

comparativ cu filosofia clasică din care se inspiră, printr-o deplasare a interesului de la condiția politică a ființei umane spre condiția ei divină și printr-o trecere din sfera rațională și fizică în cea supრაrаtіonală, religioasă și metafizică.

Mai precis, filosofia lui Plotin constituie un efort considerabil de a depăși dualismul platonice dintre sensibil („lucruri“) și inteligibil („Forme“ sau „Idei“), considerat acum nesatisfăcător și ca având nevoie de o elaborare mai riguroasă. Prin urmare, se străduiește să introducă o serie de mecanisme de mediere care, preluate din școlile filosofice din perioada sa (stoicism, eclecticism, neopitagorism ...) sau create „intern“, încearcă să explice modul în care realul a fost generat de acel Unu transcendent (geneză pe care Plotin o numește „procesie“) și, invers, modul în care sufletul uman se poate contopi din nou cu principiul lui creator (reuniune pe care o numește „conversie“).

Acest demers va fi o aventură deosebit de ambițioasă și dificilă deoarece Plotin își va propune să explice lucruri care doar apăreau (dacă apăreau vreodată) în opera lui Platon, narate sub forma *miturilor* despre care vorbea Socrate sau vreun alt personaj, în fața ascultătorilor lui uluiți: originea spațiului, a timpului, a materiei și a Ideilor în sine, precum și cea a sufletelor și a corpurilor individuale. Făcând un pas mai departe decât maestrul său, Plotin va încerca să descifreze, sub formă de *concepte*, iar nu de *povești*, toate lucrurile despre care, în opinia lui, *Dialogurile* nu îndrăzniseră să vorbească limpede. Practic, aceasta înseamnă că filosofia va începe să „concureze“ direct cu religiile de atunci, întrucât va pretinde să ofere, cu siguranță prima dată în istorie, o doctrină rațională privind mântuirea sufletului individual.

Dar, atunci, de ce am fi interesați de un astfel de filosof, care aparține unei epoci puțin cunoscute și situat de obicei pe un plan secund al istoriei filosofiei? Ei bine, deoarece această

istorie este plină de *surprize*. Cu siguranță, neoplatonismul nu a fost niciodată un curent al marilor reprezentanți. Deși este exponentul principal, Plotin poate fi cu greu comparat, în ce privește importanța, cu un Socrate antic sau cu un Descartes modern. Chiar dacă modestă, opera lui este în schimb decisivă, deoarece funcționează ca o articulație care permite asocierea a două perioade istorice socotite deseori ca incommensurabile. Marcând delicat tranziția de la Antichitate la Evul Mediu creștin, gândirea lui Plotin reprezintă o verigă pierdută și *regăsită* din istoria noastră: datorită capriciilor destinului, lucrările lui scrise, *Enneadele*, ne-au parvenit într-o stare de conservare impecabilă. Cazul său reprezintă o adevărată excepție arheologică, deoarece textele respective au scăpat de flăcările care au înghițit aproape toate cunoștințele antice. Din acest motiv reprezintă un indiciu unic care ne permite să înțelegem modul în care filosofia greacă s-a lăsat sedusă de probleme care au provenit în mare măsură din lumea orientală (introspecția mistică, crearea universului, revenirea la principiul transcendent sau la fuziunea cu Întregul), păstrând totuși anumite semne de identitate care au determinat-o să fecundeze aceleași curente religioase cu care s-a amestecat (brahmanism, zoroastrism, gnosticism, creștinism) și să le înzestreze cu o rigoare conceptuală pe care nu o mai cunoscuseră până atunci. Consecințele acestei întâlniri dintre Orient și Occident, având ca simbol înflorirea intelectuală a Alexandriei, au definit o lume nouă, în asemenea măsură încât gândirea medievală și întreaga mistică creștină ar fi de neconceput fără contribuțiile neoplatonice. Răspândirea acestei filosofii a fost de așa natură încât, timp de mai bine de o mie de ani, doctrinele Greciei clasice au ajuns în școlile și în mănăstirile din întreaga Europă prin intermediul lui Plotin și al succesorilor lui (Porfirios, Iamblichus și Proclus); oamenii credeau – și cred

și în ziua de astăzi – că este vorba despre Platon și Aristotel, când, de fapt, filosofia cu pricina se referea adesea la elemente din gândirea lui Plotin.

A doua navigare. Provocarea filosofiei plotiniene

Ca punct culminant al spiritului elenistic, filosofia lui Plotin poate fi definită drept „a doua navigare”^{*} a gândirii grecești, de data aceasta introspectivă sau *psihologică*. Sufletul (în greacă *psyché*), protagonistul acestei noi aventuri, este călătorul etern între trei lumi: cea sensibilă (din care pornește), cea inteligibilă (spre care se îndreaptă) și cea supraineligibilă (la care poate ajunge doar în cazuri excepționale, printr-un extaz mistic). Această călătorie începe inspirată de o iubire înțeleasă în mod nobil, care funcționează ca o nostalgie: amintirea *recuperată* a unei realități transcendente *pierdute*, a unei patrii^{**} timpurii mai veche decât Ithaca, deoarece este mai veche decât timpul. Este o patrie ideală și eternă, Ithaca inteligibilă. Cu toate acestea, nu marchează sfârșitul călătoriei, ci doar prima ei etapă. Din această patrie adevărată, Ulise va mai trebui să facă un pas înainte, probabil cel mai dificil din întreaga filosofie greacă, un pas care „se orientează din nou spre tată”^{***}. Este modul în care se referă de obicei Plotin la scopul suprem al sistemului lui filosofic, Unul sau

^{*} În dialogul platonice *Phaidon* (99 d), Socrate numește „a doua navigare” perioada care urmează crizei existențiale care îl face să renunțe la preocupările de tinerețe în ce privește filosofia naturii (aspect sensibil și variabil al lucrurilor) în favoarea analizei discursurilor (aspect rațional și inteligibil al lucrurilor).

^{**} „«Să fugim, așadar, spre patria noastră dragă», iată sfatul cel mai adevărat pe care am vrea să îl oferim” (*Enneade*, I 6, 8, 16). Plotin se referă la un adevăr superior celui din *Iliada* lui Homer, de unde provine citatul.

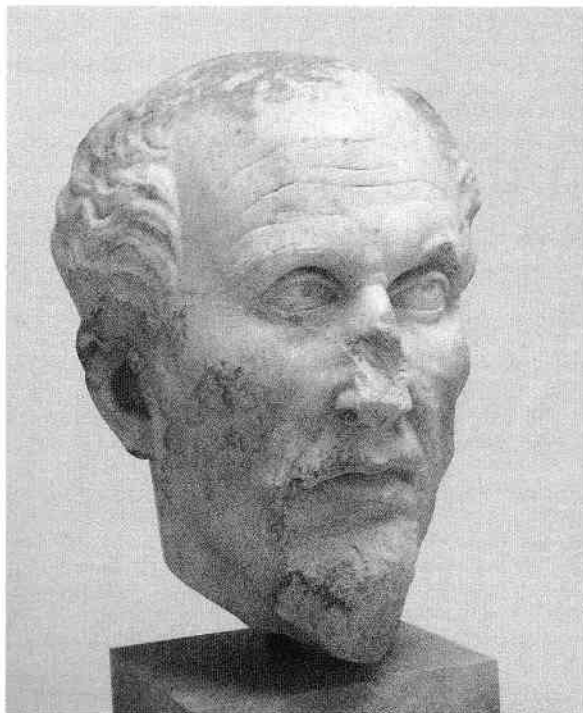
^{***} *Enneade* VI 9, 9, 34–38

Binele, principiu superior ființei și intelectului, care a generat întreaga realitate și în afară de care nu există nimic.

Toată filosofia lui Plotin este rezumată în ultimele lui cuvinte, pronunțate în pragul morții: „Să îl conducem pe zeul care se află în noi la divinul care se află în univers“. Tema centrală nu este nici nouă, nici originală, întrucât încă de la începutul „platonismului“ (inițiat de succesorii lui Platon din Academie) fuga sufletului din lumea sensibilă și ascensiunea sa spre cea inteligibilă* suscitaseră interesul interpreților *Dialogurilor*. Această „fugă“ însă capătă la Plotin o profunzime și o expresie literară care le depășesc cu mult pe cele ale predecesorilor săi și care îl transformă într-un punct de referință, conștient sau inconștient, pentru orice filosofie care își pune problema dificilă a legăturii sufletului individual cu principiul lui creator (adică Dumnezeu). Iată de ce, în cazul lui Plotin, avem posibilitatea de a învăța ceva despre gânditorii care l-au precedat (cum ar fi Platon și Aristotel, pe care îi forțează și îi interpretează greșit, pentru a-i face să afirme lucruri pe care nu voiau să le afirme) și despre cei care i-au urmat (cum ar fi teologia creștină și o mare parte din metafizicile moderne – Leibniz, Schelling, Bergson –, pe care le anticipează, îngăduindu-ne să vedem tensiunile irezolvabile pe care le ascund).

La fel ca în orice filosofie care se respectă, la Plotin există elemente care coexistă într-un mod problematic. În cazul acesta, ne confruntăm cu una dintre cele mai ambițioase tentative din istoria filosofiei de a asocia rațiunea cu spiritul religios. În consecință, este foarte important să clarificăm că „mistica“ plotiniană (uniune și identificare a sufletului individual cu Unul-Bine) are loc doar în contextul unei construcții conceptuale care trebuie

* Platon face practic aluzie la această temă în *Theaitetos* 176 a–b; *Banchetul* 211 b–212 a; *Republica* 514 a–521 b; *Phaidros* 246 d–248 c.

Plotin, Museo della
Via Ostiense, Roma

mai întâi studiată. Extazul trebuie pregătit meticulos printr-un efort intelectual prelungit*: acesta este mesajul lui Plotin și ceea ce îl face să fie încă un gânditor grec.

O filosofie nu rezolvă o problemă fără să o fi propus mai întâi într-un mod original. Problema cu care se confruntă Plotin privește modul în care putem salva *prin propria experiență vitală* un Dumnezeu care, după ce ne-a creat, rămâne totuși infinit separat și, după cum afirmaseră Aristotel și Epicur, străin de suferințele și de cererile noastre. Plotin ne spune că, pentru a gândi adecvat

* „Or, fuga este asemănarea cu Zeul în măsura posibilului, iar asemănarea cu Zeul înseamnă să devii drept și pios având înțelepciune.” (Platon, *Theaitetos*, 176 a–b, traducere de Andrei Cornea)

această legătură cu divinitatea, este necesar să vedem că sufletul nu trebuie să iasă din el însuși pentru a căuta ceva, întrucât o astfel de căutare ar fi în zadar: evadarea este interioară. Lui Amelius, un discipol mult iubit, i-a spus: „Ține de ei [zeii] să vină la mine, nu de mine să merg la ei”^{*}. Sufletul conține într-o manieră latentă sau într-o stare virtuală, din pricina propriei opacități, toate nivelurile sau „ipostazele” divinului. Prin urmare, sarcina lui va fi să se întindă și să le reînsuflească, eliberând însăși puterea. Să revină la a fi *în ele*. În concepția lui reînnoită despre Suflet, Plotin va încerca să depășească dualismul și să ofere o soluție la problema incomunicabilității substanțelor (sensibile și inteligibile) care i-a preocupat atât de mult pe gânditorii elenistici.

Planul lucrării

Scopul acestei cărți este să ofere cititorilor o introducere în gândirea autorului *Enneadelor*. Este o carte scurtă și accesibilă, care rămâne însă o carte *de filosofie*. Filosofia este inseparabilă de prezentarea problemelor care exprimă conflictul dintre nevoile noastre umane și reprezentarea realității: este modul în care lumea se reflectă în raport cu rațiunea și libertatea noastră. În consecință, în ea există mereu o componentă de *creație* pe care vom încerca să o înțelegem: acel „pas de dans” plotinian. De aceea, vom acorda o atenție deosebită problemelor cu care s-a confruntat Plotin și pe care a știut cum să le pună și cum să le rezolve prin intermediul unei serii de concepte care îi poartă semnătura.

Vom împărți această explorare în cinci capitole. În primul ne vom ocupa de biografia lui Plotin, așa cum este relatată de

^{*} Porfirios, *Viața lui Plotin* (în continuare prescurtat VP), 10, 33–38

cel mai bun discipol al său, Porfirios. Este o poveste pitorească, având tot farmecul și exemplaritatea aproape mitologică a vieții gânditorilor antici. În al doilea vom studia mediul filosofic în care a crescut Plotin, turbulentul secol al III-lea d.Hr., și, implicit, condițiile pentru geneza unui nou tip de filosof, foarte diferit de cele anterioare. Următoarele două capitole vor prezenta fiecare dintre cele două mari mișcări ale sistemului plotinian: procesia și conversia, care, asemenea sistolei și diastolei inimii, constituie pulsul filosofiei sale. La sfârșit, în ultimul capitol vom propune o scurtă concluzie privitoare la importanța lui Plotin pentru gândirea medievală, modernă și contemporană.